

วิธีการบำบัดรักษาสุขภาพเชิงพุทธบูรณาการ

The Method of Buddhist Health Treatment in Integrated Approach

อรอุมา เลหาพิบูลย์กุล¹

Ornuma Laohapiboonkul

ทำวิจัยเมื่อ พ.ศ.2554

บทคัดย่อ

บทความวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการบำบัดรักษาสุขภาพแผนปัจจุบันและในพระพุทธศาสนา เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพศึกษาจากพระไตรปิฎกและเอกสารอื่น ๆ รวมทั้งสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้วย ผลการวิจัยพบว่า การบำบัดสุขภาพตามแผนปัจจุบันเป็นการบำบัดรักษาโดยอาศัยเครื่องมือการแพทย์ทางวิทยาศาสตร์เป็นหลักโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเอาชนะโรคด้วยยาและการผ่าตัด และรักษาแบบแยกส่วน ส่วนการบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนาเน้นทั้งทางด้านกายและจิตใจ เป็นไปอย่างธรรมชาติ ต้องอาศัยทั้งยา อาหารและผู้ดูแล การรักษาโรคทางกายก็เป็นไปตามอาการและสมุฏฐานของโรค ส่วนการรักษาสุขภาพใจโดยใช้สมถะและวิปัสสนา รวมถึงการป้องกันโรคโดยใช้การบริหารร่างกาย การเลือกทานอาหาร รู้จักรักษาความสะอาด ในการการบูรณาการรักษาสุขภาพเชิงพุทธโดยการใช้เครื่องมือที่ทันสมัยตรวจวินิจฉัยโรคครอบคลุมทุกมิติ คือ อาหาร อุดม จิตและกรรม ใช้เครื่องมือแพทย์แผนปัจจุบันด้วยความเมตตา คำนึงถึงความรู้สึกของผู้ป่วย การใช้ยารักษาก็ต้องระวังฤทธิ์ทางเคมีทำให้มีผลต่อร่างกายและไม่จำเป็นต้องใช้ยาเสมอไป สำหรับวิธีการรักษาสามารถใช้ผสมผสานทั้งแผนปัจจุบัน ได้แก่ การฉายแสง ฉีดยา ผ่าตัด ทานยา พอก ทา และตามแนวพุทธด้วยการอบ รม นัตถยา และการวิธิปฏิบัติสมาธิด้วย จุดหมายในการบำบัดรักษานั้นคือการหายจากโรค แต่ต้องให้ผู้ป่วยเข้าใจเรื่องความเจ็บป่วยอย่างถูกต้อง ไม่ใช่การทำลายเชื้อโรคอย่างเดียว แต่ต้องดูแลรักษาสุขภาพกาย สุขภาพใจด้วย

คำสำคัญ : 1. สุขภาพ 2.การบำบัดสุขภาพแผนปัจจุบัน 3. การบำบัดสุขภาพเชิงพุทธบูรณาการ

Abstract

The research report are of three objectives, namely: to study the health healing in modern in Buddhism and to integrate the health healing of both methods. The research

¹ นักศึกษาหลักสูตรดุขฎฐิบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

methodology is the documentary qualitative by studying from the Tipitaka and the relevant documents. The results show that the modern health treatment is the care through the medical instruments. It decided to conquer the diseases with medicine and medical scientific instruments. It is the separate healing between physics and the mentality. The Buddhist health treatment is emphasized on both physical and mental healing naturally. It needs to use medicine, food and nurses. To heal physical diseases must based on the appearance and the causes of decease. However, Buddhism emphasizes the mental healing through the practice of both the tranquillized meditation and the insight one. In term of protecting the coming decease, it is the exercise by having food with full nutrition, cleaning the house, clothes and conserving the environment. The integrating of health in Buddhist approach is to use the modern scientific instruments to check diseases in all dimensions of decease causes, i.e., temperature, food, mind and Kamma. In using the modern medical instruments, one must think of the patient's feeling and kindly use to the patients as well. In the sense of mental illness, one must realize the pain according to the Buddhist perspective. The medicine must be used carefully owing to the fact that the modern medicine chemically affected the body. Some deceases are of no need for using the medicine. Physical healing is to integrate both the modern health science and Buddhist perspective by projection, the injection, the operation, the medicine taking, the heaping, and the vanishing, it should be of the adding of the sauna, and the nose smoking including the practice of meditation. The aim of healing is not only to cure the patients, but also to make the patients understand rightly about the pain. It is not to emphasize the destroying of the deceases with the health science instruments and the medicine. It should heal as the holistic care, both of physical and mental aspects. The good aim of healing is to protect the physical and the mental health to be strong.

Keywords : 1. Health 2.The Modern Health Treatment 3. The Method of Buddhist Health Treatment in Integrated Approach

1. ความสำคัญและความเป็นมาของปัญหาที่ทำการวิจัย

ความเจ็บป่วยเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งของมนุษย์ เช่นเดียวกับธรรมชาติของการเกิด การแก่ และการตาย ทุกชีวิตไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ทั้งหลายก็เป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ชาวโลกพยายามเอาชนะความเจ็บป่วยนี้ แต่ก็ไม่สามารถทำได้ กล่าวอีกแง่หนึ่งการเกิด การแก่ การเจ็บป่วยและการตายไปนั้นเป็นความสมดุลของธรรมชาติ แต่ถึงอย่างไร ความสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาสุขภาพ รักษาโรคภัยให้หาย

นั้น คือความมีศิลปะ จากงานเขียนของ เค็นเน็ธ จี ซิสค์ แสดงให้เห็นว่า การรักษาพยาบาลของพระภิกษุชั้น มีผลต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วย การแพทย์ในทางพระพุทธศาสนามีการก่อกำเนิดและพัฒนาคู่ขนาน มากับวิชาอายุรเวทของนักพรตที่มีหน้าที่เฝ้ารักษาคณะผู้คนในศาสนาอื่นดู โดยการแพทย์ที่ปรากฏหลักฐาน ในคัมภีร์พุทธศาสนามีการพัฒนาตั้งแต่สมัยพุทธกาล การรักษาโรคกับพระพุทธศาสนามีมาโดยเป็นลำดับ นับแต่พุทธกาลจนถึงปัจจุบัน สังคมปัจจุบันให้ความสำคัญต่อการรักษาสุขภาพตามแผนปัจจุบัน การรักษา สุขภาพจึงมุ่งเน้นรักษา (Treatment) ไปที่กายภาพเป็นหลัก เชื้อโรคต่างที่เกิดขึ้น ก็คือสิ่งที่แปลกปลอมเข้าไป สกัดกั้นการหมุนเวียนของสสารและพลังงานในอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย การรักษาจึงมุ่งเน้นไป ที่การรักษาโรคด้วยการใช้ยาเข้าไปฆ่าหรือทำลายเชื้อโรคนั้น หรือไม่ก็ใช้วิธีผ่าตัดชิ้นส่วนหรืออวัยวะที่เป็น ปัญหาให้สิ้นไป การแพทย์แผนปัจจุบันจึงได้ผลิตแพทย์ออกมาให้เป็นแพทย์เฉพาะทาง มองปัญหาเกิดขึ้น เป็นจุด ๆ แยกแยะองค์ประกอบทางร่างกายออกไป ที่เรียกว่า แพทย์เฉพาะทาง (Specialization) มุ่งการ รักษาสุขภาพทางกายอย่างเป็นระบบ ระเบียบ มีการแยกประเภทผู้ป่วยตามระดับความรุนแรงและตาม ประเภทของผู้ป่วยหรือโรคที่เป็น ทำให้การแพทย์แผนปัจจุบันสร้างโรงพยาบาลไว้สำหรับผู้ป่วยเฉพาะโรค และแบ่งบางส่วนของโรงพยาบาลเพื่อรักษาผู้ป่วยที่มีอาการไม่รุนแรงไว้ในลักษณะผู้ป่วยนอก เครื่องมือแพทย์ ทั้งหลายที่สร้างขึ้นตามกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ ผ่านการทดลอง จึงทำให้เกิดความเชื่อมั่นในเครื่องมือ เหล่านี้มากยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการวินิจฉัยโรค การผ่าตัดศัลยกรรม การรักษาไม่ให้เกิดความเจ็บ ทรมาณ แม้แต่การตัดต่อ เปลี่ยนถ่ายอวัยวะ ใช้วัตถุเทียมแทนอวัยวะจริง จึงทำให้การแพทย์แผนปัจจุบันได้ รับความเชื่อถือเพิ่มขึ้น ประเทศต่าง ๆ ที่นำการแพทย์แผนปัจจุบันเข้ามาจึงตั้งภูมิปัญญาการแพทย์แบบดั้ง เดิมของตนไป เพราะความเจริญของการแพทย์แผนปัจจุบันจึงไม่ให้ความสำคัญต่อการรักษาพยาบาลของ พระภิกษุที่มีความรู้ความสามารถในวิธีการรักษาตามแนวพุทธ และไม่ได้รับการสืบทอดภูมิปัญญานั้นไว้ ภูมิ ปัญญาที่สืบทอดกันมาแต่อดีตเริ่มสูญหายไป แม้ปัจจุบันจะมีการรื้อฟื้นหันมาให้ความสนใจอีกครั้ง จนเห็นได้ ว่า มีการใช้สมุนไพรบำบัด ธรรมชาติบำบัด ชีวจิต พลังจักรวาล สมาธิบำบัด เป็นการรื้อฟื้นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ เคยใช้ได้ผลดีในอดีตมาผสมผสานการดูแลสุขภาพแนวแพทย์แผนปัจจุบัน แต่ความชำนาญก็อาจลดลง และภูมิ ปัญญาบางอย่างก็สูญหายไปแล้ว นับตั้งแต่ที่มีพระราชบัญญัติการแพทย์ขึ้นมาเมื่อปี พ.ศ.2466 เพื่อป้องกัน ไม่ให้ผู้ไม่มีความรู้ในการดูแลรักษาคนไข้ ต่อมาในปี พ.ศ.2479 ได้มีพระราชบัญญัติประกอบโรคศิลป์เข้ามาอีก จึงเป็นเหตุให้ภูมิปัญญาในพระพุทธศาสนาสูญหายไปเกือบสิ้น

ปัญหาอีกประการหนึ่ง คือการใช้ตัวยาหรือโอสถในพระพุทธศาสนาเพื่อรักษาอาการเจ็บป่วยให้ ทุเลาเบาบางและหายเป็นปกตินั้นใช้ได้อย่างถูกต้องตามตัวยาและใช้ได้ครบทุกส่วน การที่จะรักษาสุขภาพด้วย โอสถตามแนวพระพุทธศาสนานั้นมีหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นการมีใจศรัทธาในพระรัตนตรัยก็หายโรคได้ การปฏิบัติ สมาธิก็หายจากโรคได้ ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาวิธีการใช้โอสถในพระพุทธศาสนาทั้งสองส่วนคือ ส่วน ที่เป็นเวชศาสตร์และส่วนที่เป็นโอสถในพระพุทธศาสนาโดยบูรณาการทั้งด้านเครื่องมือ ตัวยา วิธีการรักษา และเป้าหมายของการรักษา เพื่อให้เป็นองค์ความรู้และเป็นแนวทางบำบัดรักษาโรคตามแนวพระพุทธศาสนา ต่อไป

2. ปัญหาที่ต้องการทราบ

- 2.1 การบำบัดรักษาสุขภาพแผนปัจจุบันเป็นอย่างไร
- 2.2 การบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร
- 2.3 การบูรณาการการบำบัดรักษาสุขภาพแผนปัจจุบันด้วยวิธีการบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร

3. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 3.1 เพื่อศึกษาการบำบัดรักษาสุขภาพแผนปัจจุบัน
- 3.2 เพื่อศึกษาการบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนา
- 3.3 เพื่อบูรณาการการบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนา

4. สมมติฐานของการวิจัย

การบำบัดรักษาสุขภาพตามแผนปัจจุบันสามารถนำมาบูรณาการกับการบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนาได้

5. วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยวิเคราะห์เอกสารเป็นหลัก (Documentary Qualitative Research) และมีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) เพื่อสนับสนุนข้อมูลให้มีความน่าเชื่อถือโดยมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

5.1 การวิจัยเอกสาร เป็นการศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎก และเอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์พิเศษ รวมถึงเอกสารวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ได้แก่ หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หอสมุดมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นต้น ที่เกี่ยวข้องกับการบำบัดรักษาสุขภาพด้วยโอสถในพระพุทธศาสนาและตามหลักการแพทย์สมัยใหม่

5.2 การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ตามประเด็นที่กำหนดไว้ในบทที่ 4 เพื่อนำคำตอบจากการสัมภาษณ์มาสนับสนุนคำตอบวิจัยตามวัตถุประสงค์ โดยทำการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นศึกษาทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ รวมผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 10 รูป/คน แบ่งออกเป็นฝ่ายบรรพชิตจำนวน 5 รูป และฝ่ายคฤหัสถ์ จำนวน 5 คน

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 6.1 ทำให้ทราบการบำบัดรักษาสุขภาพในแผนปัจจุบัน
- 6.2 ทำให้ทราบการบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนา

6.3 ทำให้ทราบการบูรณาการการบำบัดรักษาสุขภาพทั้งแผนปัจจุบันและในพระพุทธศาสนา

6.4 ทำให้ได้องค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับการบูรณาการการบำบัดรักษาสุขภาพด้วยโอสถในพระพุทธศาสนา

7. ผลการวิจัย

ผลการวิจัยพบว่า สุขภาพเป็นเรื่องที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตมนุษย์เป็นอย่างยิ่งไม่เพียงแต่เฉพาะส่วนตนเท่านั้น ยังเกี่ยวข้องกับครอบครัว สังคม และเศรษฐกิจด้วย ปัญหาสุขภาพมีความซับซ้อน หากไม่เข้าใจและให้ความสำคัญย่อมไม่ทราบแนวทางที่จะดูแลบำบัดรักษาสุขภาพได้อย่างถูกต้อง ปัญหาสุขภาพนั้นเกิดขึ้นจากสาเหตุภายในและสาเหตุภายนอก เกิดขึ้นทั้งส่วนที่เป็นทางกายและทางจิต การจัดการปัญหาสุขภาพจึงต้องอาศัยความเข้าใจที่มากขึ้นกว่าเดิม มีมิติที่หลากหลายขึ้น การแพทย์แผนปัจจุบันที่อาศัยเครื่องมือการแพทย์เป็นแนวทางในการดูแลรักษาสุขภาพนั้นไม่เพียงพอที่จะบำบัดรักษาสุขภาพให้ได้ดี เพราะความเกี่ยวโยงกันระหว่างร่างกายกับจิตใจ หากมุ่งที่จะรักษาโรคที่เกิดขึ้นทางกายด้วยยา เครื่องมือ และการเอาชนะโรคตามแนวทางวิทยาศาสตร์หรือการแพทย์แผนปัจจุบันนั้นยังทำให้เกิดความทุกข์ทรมานและเป็นการทำร้ายขึ้นอีกส่วนหนึ่งในทางตรงกันข้าม นอกจากนั้นการเข้าไม่ถึงปัญหาสุขภาพที่นอกเหนือจากความเข้าใจของแพทย์แผนปัจจุบัน ก็เป็นปัญหาในการดูแลรักษาสุขภาพที่ถูกต้อง เนื่องจากปัญหาสุขภาพบางอย่างนั้นไม่ได้เกิดขึ้นอันมาจากโรคร้ายไข้เจ็บที่สันนิษฐานได้ตามการแพทย์แผนปัจจุบันที่ยึดโยงอยู่กับวิทยาศาสตร์ แต่เป็นปัญหาสุขภาพที่เกิดจากโรครกรรม ซึ่งต้องใช้แนวทางบำบัดรักษาสุขภาพในอีกมิติหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่มิติที่สามารถเข้าใจได้ นั้นได้แก่การบำบัดรักษาด้วยวิธีทางศาสนา การแพทย์ที่ต้องอาศัยศาสนาก็ต้องให้ศาสนาเป็นผู้ดูแลรักษา การแพทย์แผนปัจจุบันจะยอมให้มีแนวทางนี้เข้าไปร่วมในการดูแลรักษาสุขภาพหรือไม่

8. สรุปผลการวิจัย

การแพทย์แผนปัจจุบันอาศัยเครื่องมือการแพทย์เป็นแนวทางในการดูแลรักษาสุขภาพนั้นไม่เพียงพอที่จะบำบัดรักษาสุขภาพให้ได้ดี เพราะความเกี่ยวโยงกันระหว่างร่างกายกับจิตใจ หากมุ่งที่จะรักษาโรคที่เกิดขึ้นทางกายด้วยยา เครื่องมือ และการเอาชนะโรคตามแนวทางวิทยาศาสตร์หรือการแพทย์แผนปัจจุบันนั้นก็ยังทำให้เกิดความทุกข์ทรมานและเป็นการทำร้ายขึ้นอีกส่วนหนึ่งในทางตรงกันข้าม แม้ว่าปัจจุบันได้ใช้ระบบการแพทย์แบบองค์รวมมาเป็นแนวทางรักษาสุขภาพให้ครบวงจรมากยิ่งขึ้น โดยมองใน 3 มิติ คือ ร่างกาย สังคม และจิตใจ แต่บุคคลที่มีความเชี่ยวชาญทางมิติทั้ง 3 ประการนั้นไม่อาจมีได้ในรูปแบบของการฝึกฝนแพทย์และพยาบาลที่ยังตั้งอยู่บนพื้นฐานของวิทยาศาสตร์เครื่องมือแพทย์ และการแยกแยะบุคลากรทางการแพทย์แบบเชี่ยวชาญเฉพาะด้านอยู่เช่นเดิม ดังนั้น ความจำกัดของบุคลากรทางการแพทย์จึงไม่สามารถทำได้ตามแนวทางของการบำบัดรักษาแบบองค์รวมดังกล่าว นอกจากนั้นการสันนิษฐานโรคก็ยังไม่ครอบคลุม

การบำบัดรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนานั้นเน้นการรักษาทั้งทางกายและทางใจแบบองค์รวม การตรวจสอบโรคครอบคลุมทั้ง 8 ด้าน และสมุฏฐานทั้ง 4 พระพุทธศาสนาอนุญาตให้พระภิกษุเก็บยาไว้ได้ และ

ยังอนุญาตให้ใช้ปัจจัย 4 คือ ยาที่ดอกด้วยน้ำมูตรเน่าเสมอ วิธีรักษาก็ใช้ทั้งการทำ พอก ทาน รม และนัตถ์ หรือผ่าตัด ส่วนการรักษาโรคทางใจ คือโรคโลภะ โทสะ และโมหะโดยใช้สมณะและวิปัสสนา เพื่อเป้าหมายให้หายโรคอย่างเด็ดขาด

ด้วยเหตุนี้จึงต้องอาศัยการบำบัดโรคทั้ง 2 แนวทางมาบูรณาการ คือใช้ทั้งเครื่องมือสมัยใหม่ การวินิจฉัยที่ครอบคลุม การดูแลทั้งกายและใจ รวมถึงวิธีการรักษาโรคที่ใช้การปฏิบัติธรรมมาช่วย

9. อภิปรายผลการวิจัย

การบำบัดรักษาโรคที่ต้องใช้ทั้ง 2 แนวทางก็เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในการรักษาโดยลดความบกพร่องให้น้อยที่สุด เครื่องมือแพทย์แผนปัจจุบันนั้นมีความทันสมัยในการช่วยเหลือคนป่วยได้อย่างทันทั่วทั้งที่สอดคล้องกับการสัมผัสของ ดร. อิศักดิ์ วัฒนถาวรวงศ์ ที่ให้ความเห็นว่า โรคที่เกิดจากอุบัติเหตุเป็นต้น ย่อมต้องใช้เครื่องมือที่ดีจึงจะช่วยเหลือชีวิตได้ทัน แต่ถ้าเป็นโรคเกี่ยวกับจิตใจแล้วเครื่องมือทางพระพุทธศาสนาจะใช้ได้ดี นอกจากนั้นการแพทย์ปัจจุบันจะเน้นการทำธุรกิจมากขึ้นดังนั้นจะต้องให้ผู้รักษามีเมตตาต่อมนุษย์ให้มาก ในด้านนี้ต้องใช้พระพุทธศาสนาเข้ามาช่วย นอกจากนั้นความโดดเด่นในพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่งก็คือ การรักษาโรคที่มีสาเหตุมาจากกิเลสและกรรม พระพุทธศาสนานั้นใช้สมาธิเข้ามาบำบัด ได้มีการวิจัยศึกษาเกี่ยวกับการใช้สมาธิรักษาโรคได้ซึ่งการรักษาใจแต่มีผลทางกายด้วย

10. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การวิจัยครั้งนี้พบว่า ระบบการรักษาสุขภาพทั้งแผนปัจจุบันและตามแนวพระพุทธศาสนานั้นมีจุดดีจุดด้อยทั้งนั้น ถ้าหากได้รับการพัฒนาให้ระบบการแพทย์ทั้ง 2 ให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันได้ก็ทำให้การแพทย์ในประเทศไทยได้รับการยอมรับและเป็นประโยชน์ต่อชาวโลกมากขึ้น จึงขอเสนอแนะเป็นนโยบายดังนี้

10.1 หน่วยงานทางการแพทย์ร่วมกับคณะสงฆ์ตั้งทีมวิจัยขึ้นเพื่อพัฒนาการแพทย์แนวพุทธที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกตามที่แสดงไว้แล้วให้ออกมาเป็นรูปธรรม เพราะการแพทย์ในพระพุทธศาสนานั้นแสดงไว้ไม่ละเอียดในแต่ละประเด็น ดังนั้น จึงควรตั้งทีมวิจัยพัฒนาการแพทย์แนวพุทธด้านการวินิจฉัยโรค ด้วยรักษาโรค วิธีการรักษา การวินิจฉัยโรคแต่ละวิธีรวมถึงสมุฏฐานของโรคที่ไม่มีในแผนปัจจุบัน

10.2 ตรวจสอบสาธารณสุขมูลฐานของพระสงฆ์ โดยร่วมกับหน่วยงานทางการแพทย์และคณะสงฆ์ทุกระดับ ตั้งแต่ระดับภูมิภาค และระดับท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น อำเภอ ตำบล และวัดสำรวจการดำเนินชีวิตของพระสงฆ์ว่าเป็นไปตามสาธารณสุขขั้นมูลฐานตามที่ระบุแสดงไว้ในพระไตรปิฎกหรือไม่ เพราะสาธารณสุขขั้นพื้นฐานเป็นการรักษาสุขภาพเบื้องต้นของพระสงฆ์ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว ควรนำมาปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น

11. ข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาวิจัยต่อไป

11.1 การศึกษาวิจัยเชิงพัฒนาเกี่ยวกับแนวทางการเผยแพร่พระพุทธศาสนาด้วยวิธีการรักษาโรคตามแนวพุทธ เป็นการพัฒนาแนวทางการเผยแผ่อีกช่องทางหนึ่ง เนื่องจากแต่อดีตการใช้แนวทางการรักษาโรคเป็นการช่วยเหลือสังคมทำให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนามีประสิทธิภาพ จากการสังเกตโรงพยาบาลที่เป็นของศาสนาคริสต์ได้รับการยอมรับเป็นอย่างมากและเก็บค่ารักษาแพง แต่ก็เป็นที่นิยมเข้ารับรักษา เพราะมีการบริการที่ดี การวิจัยแนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามแนวนี้นี้ขึ้นมาใหม่จึงเป็นหัวข้อที่น่าสนใจสำหรับนักวิจัยที่จะทำเกี่ยวกับประเด็นนี้

11.2 การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการใช้หลักสัญญา 10 ประการ ไปปรับประยุกต์ใช้ในการรักษาโรค เป็นการวิจัยเชิงทดลองกับกลุ่มปฏิบัติ สัญญา 10 ประการเป็นหลักธรรมอีกชุดหนึ่งที่มีผลต่อการบำบัดรักษาโรคในพระพุทธศาสนา สมควรทำวิจัยในเรื่องนี้ให้เป็นวิทยาศาสตร์ตรวจสอบได้ว่า มีผลต่อการรักษาโรคได้จริง เนื่องจากมีตัวอย่างของพระเถระศิริมานนท์ป่วยพระพุทธเจ้าให้แสดงสัญญา 10 นี้ให้ท่าน ท่านก็หายจากโรค การวิจัยหลักธรรมที่มีผลต่อการรักษาโรคนี้นี้จะได้นำมาใช้ในการรักษาโรคได้หากมีการวิจัยไว้อย่างมีระบบตรวจสอบได้

12. บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- จำลอง ดิษยวณิช, ผศ. นพ. (2544). จิตวิทยาของความดับทุกข์. เชียงใหม่ : กลางเวียงการพิมพ์.
- ประเวศ วะสี (ศ.น.พ.). (2533). การปรับทัศนคติทางการแพทย์และสาธารณสุข. กรุงเทพมหานคร : หมอชาวบ้าน.
- _____. (2536). องค์รวมแห่งสุขภาพ : ทัศนคติใหม่เพื่อคุณภาพและการบำบัดรักษา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง..
- เค็นเนธ จี ชิส์ค. (2552). ลัทธินักพรตและการเยียวยาในอินเดียโบราณ : ระบบการแพทย์ในพุทธอาราม แปลโดย อธิวิทย์รัตน์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2542). การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : กองทุนวัฒนธรรม เพื่อการศึกษาและปฏิบัติธรรม.
- วลัยพร ภาวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม. (2521). “บทบาทของพระสงฆ์ไทยที่เป็นหมอพระในด้านการบำบัดรักษาโรคแก่ชุมชน”. รายงานการวิจัย. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชามานุษยศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.

13. คำขอบคุณ

รายงานการวิจัยเรื่องนี้สำเร็จลงได้อย่างดีเพราะได้รับความเมตตาอนุเคราะห์จากพระราชชวรมณี,ดร. (พล อากาศโร), รศ.ดร.สุวิญ รักสัตย์, ดร.วีรชาติ นิมนงค์,พระมหาหรรษา(ธมมหาโส,รศ.ดร.), ดร.ทรงวิทย์ แก้วศรี และขอขอบคุณสถาบันวิจัยญาณสังวร มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยที่ได้ให้โอกาสตีพิมพ์ผลงานวิจัยในครั้งนี้ และขอบคุณกัลยาณมิตรทุกท่านที่มีได้กล่าวนามไว้ ณ ที่นี้ด้วย